

ДА КАНФРАНТАТЫЎНАГА АПІСАННЯ БЕЛАРУСКАЙ І БАЛГАРСКАЙ ВАКАЛІЧНЫХ СІСТЭМ

Канфрантатыўнае даследаванне моў на фаналагічным узроўні прадугледжвае перш за ўсё параўнанне інвентара фанем і выяўленне як падабенстваў, так і адрозненняў у іх сістэмнай арганізацыі.

Што датычыцца інвентара галосных, дык у беларусістыцы маецца на гэты конт два меркаванні. Згодна з першым, якога прытрымліваецца большасць даследчыкаў, беларускі вакалізм уключае 5 фанем: /а/, /о/, /у/, /і/, /е/¹. Згодна з другім, – у беларускай літаратурнай мове налічваецца 6 вакалаў: акрамя пяці пералічаных, самастойнай фанемай прызнаецца /у/². Не закранаючы падрабязнасцей даўняй спрэчкі аб фанемным статусе [у], адзначым, што другі пункт погляду здаецца нам фаналагічна неабгрунтаваным, паколькі [у] у сучаснай беларускай мове не мае пазіцыйнай незалежнасці, што ў рэшце рэшт не дазваляе гэтай гукавай адзінцы самастойна выконваць сэнсаадрознівальную функцыю.

Няма адзінага пункту гледжання і на склад галосных фанем у сучаснай балгарскай мове: колькасць вакалічных адзінак у розных даследаваннях у дадзеным выпадку вагаецца ад 6 да 12. І ўсё ж калі паслядоўна прытрымлівацца палажэння аб пазіцыйнай незалежнасці, неабумоўленасці фаналагічнай адзінкі, самастойнымі ў сучаснай балгарскай літаратурнай мове трэба прызнаць толькі 6 галосных фанем: /а/, /о/, /у/, /ь/, /е/, /і/³. Калі зараз непасрэдна супаставіць інвентар галосных фанем той і другой літаратурных моў, то высветліцца дастаткова вялікая, на першы погляд, ступень іх блізкасці: адметнай асаблівасцю балгарскай літаратурнай мовы з'яўляецца наяўнасць толькі фанемы /ь/. Нельга, аднак, забываць, што блізкасць (і нават тоеснасць) фанемнага складу дзвюх або некалькіх моў усё ж не можа служыць надзейным паказчыкам сходнасці моў на фанетыка-фаналагічным узроўні. Як справядліва адзначаў А. Марцінэ: «...мы павінны прызнаць, што на кожную іх (фанем – У. Ж.) рэалізацыю ў маўленчай плыні аказваецца неаднолькавы ціск, паколькі кожная мова мае ўласную фаналагічную сістэму»⁴.

Пры параўнанні сістэмнай арганізацыі беларускіх і балгарскіх галосных фанем мы будзем базіравацца на традыцыйных артыкуляцыйных прыметах асноўных алафонаў абедзвюх моў. Па-першае, таму што фанемы маюць гукавы субстрат. «У фаналагічных апазіцыях супрацьпастаўлены не жэсты або сігналы флажкамі, а гукавыя прыметы», – пісаў М. С. Трубяцкой⁵. Па-другое, зварот да больш традыцыйнай інтэрпрэтацыі сістэмы галосных важны для нас і таму, што такая інтэрпрэтацыя робіць магчымым супастаўленне вакалічных сістэм беларускай і балгарскай моў на аснове агульнай сеткі дыферэнцыяльных прымет (ДП), на адзінай тэрміналагічнай аснове, што з'яўляецца адным з галоўных патрабаванняў супастаўляльнай фаналогіі.

Такім чынам, канфрантатыўнае апісанне беларускіх і балгарскіх галосных фанем можа быць праведзена з улікам трох артыкуляцыйных параметраў: 1) ступені пад'ёму языка, 2) лабіяльнасці і 3) раду галоснага. Важна адзначыць, што пералічаныя фанетычныя характарыстыкі з'яўляюцца істотнымі для асноўных алафонаў беларускіх і балгарскіх галосных фанем, аднак калі характарызаваць менавіта фанемы, а не іх асноўных прадстаўнікоў, то ў выніку аказваецца, што для беларускіх галосных функцыянальна значымі будуць толькі два артыкуляцыйныя параметры: «пад'ём» і «лабіяльнасць». Рад жа павінен быць прызнаны інтэгральнай прыметай, па-першае, таму, што гэта залежная ад якасці папярэдняга зычнага характарыстыка, а па-другое, у дадзенай сістэме прымета рада не можа выступаць у ролі адзінай сэнсаадрознівальнай: супрацьпастаўленне па раду тут абавязкова звязана з прыметай «лабіяльнасць». У такім выпадку фанема /і/ будзе мець у беларускай мове наступныя характарыстыкі: галосная верхняга пад'ёму, нелабіяльная, фанема /у/ – галосная верхняга пад'ёму лабіяльная, /е/ можа быць ахарактарызавана як галосная сярэдняга пад'ёму, нелабіяльная, а /о/ – як галосная сярэдняга пад'ёму, лабіяльная.

Можна заўважыць, што дадзеныя чатыры фанемы ўтвараюць пары: /i- u/ і /e- o/ супрацьпастаўлены толькі па наяўнасці/адсутнасці прыметы «лабіяльнасць», а /i- e/, /u- o/ – па ступені пад'ёму языка. Што датычыцца фанемы /a/, то яна ў пяцічленнай сістэме беларускага вакалізму застаецца няпарнай: знаходзячыся ў апазіцыі з /i/ і /e/ толькі па адной прымеце – «ніжні пад'ём/сярэдні пад'ём» (/a- e/) і «ніжні пад'ём/верхні пад'ём» (/a- i/), яна, аднак, не мае пары па лабіяльнасці (паколькі ў беларускай літаратурнай мове няма лабіяльнай галоснай ніжняга пад'ёму). Такім чынам, калі зыходзіць са структурна-фаналагічных меркаванняў, то беларускую фанему /a/ трэба кваліфікаваць як фанему з адной дыферэнцыяльнай прыметай «ніжні пад'ём». Што да прыметы «нелабіяльнасць», то яе, як і прымету «сярэдні рад», варта разглядаць у якасці інтэгральнай.

Калі падсумаваць усё сказанае пра сістэмныя адносіны паміж беларускімі галоснымі фанемамі, то, карыстаючыся тыпалагічнымі крытэрыямі М. С. Трубяцкога⁶, можна кваліфікаваць вакалічную сістэму сучаснай беларускай літаратурнай мовы як двухкласную (паколькі па тэмбравых прыметах тут маецца толькі супрацьпастаўленне лабіяльных нелабіяльным), трохступенчатую (таму што фаналагічна істотнымі з'яўляюцца тры ступені пад'ёму), трохвугольную (паколькі адна з фанем, а іменна /a/, у дадзенай пяцічленнай сістэме з'яўляецца няпарнай):

/i/ /u/
/e/ /o/
/a/

Калі разглядаць у сетцы выбраных артыкуляцыйных параметраў балгарскі вакалізм, то высветліцца, што фанетычная характарыстыка пяці асноўных алафонаў галосных фанем супадае з параметрамі адпаведных беларускіх алафонаў. Спецыфічна балгарскай, як ужо адзначалася, у параўнанні не толькі з беларускай, але і з іншымі славянскімі мовамі, з'яўляецца фанема /ъ/. Гэта даволі своеасаблівая гукавая адзінка і з пункту погляду фанетычнага. Калі грунтавацца на графічным профілі дадзенага гук⁷, то па ступені пад'ёму языка ён займае прамежкавае становішча паміж верхнімі [i] і [u] і сярэднімі [e] і [o], таму з артыкуляцыйных пазіцый [ъ] па пад'ёму, напэўна, можна ахарактарызаваць як сярэдне-верхні, а па гарызантальнаму руху языка як сярэдне-рады.

Своеасаблівым з'яўляецца статус артыкуляцыйнай прыметы «сярэдне-верхні пад'ём» [ъ] з фаналагічнага боку. Справа ў тым, што ў апазіцыях /ъ- i/, /ъ- e/, а таксама (ъ- u), /ъ- o/ адрозненні ў ступені пад'ёму паміж гэтымі галоснымі будуць, відаць, неістотнымі для сэнсаадрознення, паколькі калі дапусціць, што [ъ] вымаўляецца з максімальнай ступенню пад'ёму языка, г. зн. як верхнія [i] і [u], або з сярэдняй ступенню пад'ёму, як [e] і [o], то такое змяненне артыкуляцыйні няк не адаб'ецца на адрозненні слоў у балгарскай мове. Застаецца прызнаць, што фаналагічную нагрузку у дадзеным выпадку нясе прымета раду (у апазіцыях /ъ- e/, /ъ- i/) ці лабіяльнасці (у супрацьпастаўленнях /ъ- o/, /ъ- u/). Але ўсё ж няправільна было б сцвярджаць, што прымета пад'ёму для балгарскай фанемы /ъ/ будзе зусім нерэлевантнай, паколькі ў балгарскай мове існуе апазіцыя /ъ- a/, у якой дыстынктыўная функцыя гукавых адзінак ажыццяўляецца толькі з дапамогаю гэтай прыметы, дзе [a] з'яўляецца галосным ніжняга пад'ёму, значыць, [ъ] з фаналагічнага боку можа быць прызнаны галосным няніжняга пад'ёму. Інакш кажучы, з фаналагічнага пункту погляду /ъ/ можа быць аднесена як да верхніх, так і да сярэдніх галосных фанем балгарскай літаратурнай мовы.

Такім чынам, наяўнасць у балгарскім вакалізме фанемы /ъ/ робіць фаналагічна актуальнай артыкуляцыйную прымету рада для галосных сярэдняга і верхняга пад'ёму /e/ і /i/, і значыць, характарыстыка гэтых фаналагічных адзінак у сістэме прынятых намі ДП будзе адрознівацца ад характарыстыкі адпаведных беларускіх фанем наяўнасцю дыстынктыўнай прыметы «пярэдні рад». У рэчышчы гэтых разважанняў істотным з'яўляецца пытанне аб тым, ці можна расцэнываць у якасці

дыферэнцыяльнай прымету «задні рад» у балгарскіх фанем /o/ і /u/ (прыгадаем, што ў беларускай сістэме галосных фанем яна была прызнана інтэгральнай). Мяркуючы па даных балгарскіх фанетыстаў, мяккія зычныя тут, як і ў беларускай мове, аказваюць уздзеянне на наступныя заднія галосныя і робяць іх вымаўленне больш пярэднім⁸. Гэты факт, здаецца, дае падставы разглядаць прымету рада ў балгарскіх фанем /u/ і /o/ як інтэгральную. Пагэтаму характарыстыка па ДП балгарскіх вакалаў /u/ і /o/ змяшчае толькі два параметры: «пад'ём» і «лабіяльнасць».

Што датычыць беларускай фанемы /a/, то яна, відаць, як і /a/ ў беларускай мове, будзе валодаць толькі адной дыферэнцыяльнай прыметай «ніжні пад'ём» (у балгарскай сістэме вакалізму /a/ проціпастаўляецца па гэтай прымеце ўсім астатнім галосным). Прымета рада ў дадзеным выпадку не будзе мець адрознівальнага значэння, паколькі, як і ў беларускай мове, гэтая якасць у балгарскай /a/ з'яўляецца пазіцыйна абумоўленай (суседства з мяккімі зычнымі робіць артыкуляцыю /a/ больш пярэдняй). Неістотнай для балгарскай /a/ ў дыстынктыўным плане будзе і прымета «лабіяльнасць/нелабіяльнасць», паколькі, як і ў беларускім вакалізме, гэтая фанема застаецца няпарнай па дадзенай прымеце.

Такім чынам, у сетцы выбраных параметраў характарыстыка беларускіх і балгарскіх галосных фанем па ДП можа быць прадстаўлена так:

Мовы	Фанемы					
	/i/	/e/	/u/	/o/	/a/	/ъ/
Беларуская	верхняга пад'ёму, нелабіяльная	сярэдняга пад'ёму, нелабіяльная	верхняга пад'ёму, лабіяльная	сярэдняга пад'ёму, лабіяльная	ніжняга пад'ёму	—
Балгарская	верхняга пад'ёму, пярэдняга раду, нелабіяльная	сярэдняга пад'ёму, пярэдняга раду, нелабіяльная	верхняга пад'ёму, лабіяльная	сярэдняга пад'ёму, лабіяльная	ніжняга пад'ёму	няніжняга пад'ёму, сярэдняга раду, нелабіяльная

У выніку атрымліваецца, што асноўнае адрозненне ў характарыстыцы беларускіх і балгарскіх галосных па ДП звязана з тым, што фаналагічна істотнай у балгарскім вакалізме (дзякуючы наяўнасці фанемы /ъ/) з'яўляецца прымета рада, якая аказваецца рэlevantнай для трох фанем. Аднак, як можна заўважыць, тры фанемы – /a/, /o/, /u/ – і ў беларускай, і ў балгарскай мове маюць аднолькавы набор ДП. Тым не менш гэта не дае падстаў сцвярджаць, што значнасць (каштоўнасць) дадзеных элементаў будзе таксама аднолькавай у аналізуемых мовах, паколькі гэтыя элементы ўваходзяць у розную колькасць апазіцый: акрамя дзесяці фаналагічных супрацьпастаўленняў, якія характэрны для абедзвюх моў, у балгарскай у дадзеным выпадку маецца яшчэ шэраг, звязаных з фанемаю /ъ/. Да гэтага трэба дадаць, што наяўнасць аднамернай апазіцыі /a – ъ/ з'яўляецца вельмі істотнай асаблівасцю балгарскай сістэмы галосных фанем. Па меркаванню М. С. Трубяцкага, існаванне менавіта такога аднамернага супрацьпастаўлення дазваляе лічыць яе (сістэму) не двухкласнай (як у беларускай мове), а трохкласнай, сярэдні тэмбравы клас якой якраз і складаюць фанемы /ъ/ і /a/⁹. Астатнія тыпалагічныя прыметы абедзвюх моў будуць супадаць: балгарская сістэма галосных фанем, як і беларуская, можа быць ахарактарызавана як трохвугольная і трохступенчатая (гл. схему):

$$\begin{array}{c} /i/ \ /u/ \\ /e/ \ /ъ/ \ /o/ \\ \ /a/ \end{array}$$

¹ Гл.: Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Фанетыка. Арфаграфія. Лексікалогія. Мн., 1961. С. 70; П а д л у ж н ы А. І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1969. С. 105 і далей; Беларуская граматыка. Мн., 1985. Т. 1. С. 12.

² Гл.: Сучасная беларуская літаратурная мова. Мн., 1976. С. 136.

³ Гл.: Помогало по българска фонетика. София, 1980. С. 90 і далей.

⁴ М а р т и н е А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1960. С. 44.

⁵ Т р у б е ц к о й Н. С. Основы фонологии. М., 1960. С. 100.

⁶ Гл.: Там жа. С. 107, 109, 121.

⁷ Гл.: Граматика на съвременния български книжовен език. София, 1982. Т. 1. С. 36, 39, 41, 42.

⁸ Гл.: Там жа. С. 130—132.

⁹ Гл.: Т р у б е ц к о й Н. С. Основы фонологии. С. 131.

М. В. ЛОЙКА

ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ КАТЭГОРЫЙ ІНТЭНСІУНАГА ПРАЯУЛЕННЯ ПРЫМЕТЫ

У лінгвістычнай літаратуры распаўсюджаны пункт погляду, паводле якога інтэнсіўнасць з'яўляецца адным з бакоў адлюстравання ў мове шырокага паняцця колькасці¹. Да катэгорыі колькасці звычайна адносяць з'явы, якія звязаны з паняццямі множнасці, ліку, велічыні і вымярэння. Асаблівае месца ў выражэнні колькасці займае граматычная катэгорыя ліку, якая па-рознаму прадстаўлена ў розных часцінах мовы. А. А. Рэфармацкі падкрэсліваў, што чым далей у мысленні ідзе абасабленне ліку ад рэчаў, тым больш абстрактнай і больш чыстай становіцца катэгорыя ліку ў структуры мовы². Характарыстыкі колькасці таксама з'яўляюцца ўласцівымі і якасцям, якія абазначаюцца прыметнікамі, і адпаведна сітуацыям, перададзеным у выказваннях. Ад'ектыўны аспект адлюстравання катэгорыі ліку, які прадстаўлены ў моўных катэгорыях, суадносіцца з субстантыўным і часткова адвербіяльным аспектам ліку³.

Інтэнсіўнасць прыметы з'яўляецца адной з моўных катэгорыяў, якія адносяцца да ліку (пры перасячэнні і ўзаемасувязі з семантычнымі катэгорыямі, звязанымі з ідэяй ліку). Як заўважыў Ш. Балі, які тэрмінам «інтэнсіўнасць» належыць разумецць усе адрозненні, якія зводзяцца да катэгорыі колькасці, велічыні, цэннасці, сілы і г. д., што не залежыць ад таго, ці мы гаворым аб канкрэтных уяўленнях альбо абстрактных ідэях⁴. На гэтай падставе тыповыя сітуацыі інтэнсіўнасці прадстаўляюць сабой тыя катэгарыяльныя аспекты, якія перадаюцца выказваннямі і звязаны з функцыяй выражэння колькасных адносін, дзеяння, псіхалагічнага ці эмацыянальнага стану, якасці, маральнасці, адзнакі.

Разгледзім падрабязней семантычныя элементы і сродкі іх абазначэння, якія ўзаемадзейнічаюць з катэгорыяй інтэнсіўнасці ў межах выказвання.

Семантычная прымета статыкі характарызуецца працягласцю ў спалучальнасці з нязменнасцю ўласцівасцей удзельнікаў сітуацыі на ўсёй працягласці перыяду часу. Тут не патрабуецца намаганняў для кантролю з боку суб'екту і не маецца на ўвазе натуральнага завяршэння працэсу. Дынамічная сітуацыя альбо працэс—гэта такая сітуацыя, якая мае ўласцівасць змяняцца. Рэгулярная магчымасць выяўлення ў выказваннях з прэдыкатамі інтэнсіўнага праяўлення прыметы элементаў статыкі/дынамікі пацвярджае агульнаэарэтычны статус існавання адпаведных семантычных катэгорыяў, а таксама сведчыць аб узаемасувязі інтэнсіўнасці з гэтымі катэгарыяльнымі элементамі, якія маюць адпаведныя моўныя сродкі выражэння.

Элемент статыкі ў выказваннях выражаецца рознымі лексічнымі, лексіка-сінтаксічнымі сродкамі са значэннем падоўжанасці (рус.) в течение, долгое время, долго, весь день, в те годы; (польск.) przez trzy lata, długo, dawno, od dawna, od lat, (англ.) from, till, untill, by now, the whole morning. Другім сродкам выражэння элемента статыкі з'яўляюцца прыслоўі (рус.) ещё, всё ещё, по-прежнему, до сих пор; (польск.) jeszcze, nadal, stale, ciągle; (англ.) still, yet, during, for all days.

Пры разглядзе суаднесенасці выказванняў з прэдыкатамі інтэнсіўнага праяўлення прыметы быў праведзены іх падзел на абмежаваныя і